

crkva u svijetu

DIJALOZI

JE LI ATEIZAM BITAN ZA MARKSIZAM? (II)

Slavko Ešes

U »Crkvi u svijetu« (br. 3/1986) prikazana su mišljenja nekih marksista o odnosu ateizma i marksizma. Ovdje će biti navedena stanovišta kršćanskih autora. To su: Quentin Lauer, David McLellan, Denys Turner, Tomo Vereš, Helmut Gollwitzer, José Míguez Bonino, José Porfirio Miranda, Milan Opočensky, Benjamin B. Page, Ronald F. Thiemann, Charles C. West i Bastiaan Wielenga. Prva četvorica su katolici.

Stajalište Tome Vereša izneseno je u *Crkvi u svijetu*, br. 3/1985, pod naslovom: »Dvoznačnost Marxova ateizma«. Navest ću najvažnije ideje ostalih autora i popratiti ih svojim mišljenjem.

KATOLIČKI AUTORI

QUENTIN LAUER izabran je 1985. za predsjednika Američkog filozofskog društva, a bio je i predsjednik američkog društva za Hegelovu filozofiju. Između više izdanih knjiga treba spomenuti *Kršćansko-komunistički dijalog*, (1968. g.), knjigu koju je izdao u suradništvu s Rogerom Garaudyem; prevedena je također na francuski i njemački jezik.

On drži, kao i McGovern, da i marksizam može postati konzervativan kada dođe na vlast. I kršćani priznaju značaj ekonomskih činjenica. Pri tom se ne mora prihvatiti ideološki postulat da je jedini ispravan odgovor marksistički a sve drugo »utopijsko«, »nepovijesno« i »neostvarivo«. »Dijalektičnost« nije odmah i »znanstvenost«. Ljudi mogu surađivati bez obzira na ideologije. Drugo je pitanje da li ideologije mogu surađivati i dopunjavati se. Povodom sukoba kršćanstva i prosvjetiteljskog racionalizma, Hegel je primijetio da je, čim počne koristiti racionalne argumente da se brani, u opasnosti da se ne zarazi racionalizmom. Slična je opasnost kada kršćanstvo koketira s marksističkim principima. Međutim, kršćani se ne smiju bojati marksističke etikete ako su protiv istih društvenih zala protiv kojih su i marksisti. No i on, kao i McGovern, vidi poteškoće u određivanju pojma »marksizam«.

DAVID McLELLAN engleski je profesor političkih teorija koji je predavao na raznim sveučilištima od SAD do Indije. Za njega je dijalektički materijalizam, kako su ga razradili Engels i Lenjin, vrsta metafizike koja isključuje religiju. U smislu znanosti o društvu marksizam se može uskladiti s religijom i kršćani se njime mogu koristiti. Međutim, ne može se marksizam reducirati samo na sociologiju. Pitanje je također da li se marksistički materijalistički humanizam može usaglasiti s religijom.

Za kršćane ne postoji dilema da moraju birati između Boga i čovjeka. No nije tako za marksiste. Marksizam je kršćanska hereza. On je prihvatio evan-

čelje u onom dijelu koji se odnosi na usavršavanje ovozemaljskog života, a odbacio transcendenciju. Tražiti od njega da se mijenja, značilo bi ukidati njegovu specifičnost. Za dijaloške partnere i njihovu suradnju najbolje je da sačuvaju svoj identitet. Iako kršćanska tradicija ima neke karakteristike različite od marksizma, ona sadrži i mnoge aspiracije koje i marksisti smatraju humanističkim. Na kršćanima je da se to pokaže i istakne. Ljevica pak treba uzeti u obzir da se njihovom agresivnošću prema vjeri i vjernicima desnica može okoristiti.

DENYS TURNER engleski profesor filozofije smatra da su Marx i Engels bili uvjereni da je religija već po svojoj biti otuđujuća iako se i u *Komunističkom manifestu* i u *Njemačkom seljačkom ratu* prikazuju oblici politički radikalnog kršćanstva. Taj je radikalizam utopijski. Münzer je mogao razmišljati o komunističkoj alternativni, ali prije buržujске revolucije to je bio samo otuđujući san. Jedino što je Marxa stvarno zanimalo jest pitanje revolucije,¹ njezina strategija i odgovarajući subjekti. Najsiromašniji članovi društva — stalno nezaposleni, žene, djeca radnici i sav ostali lumpen-proleterijat, nisu mogli biti prema Marxovom mišljenju revolucionarni agens. Autor navodi da se u njegovoj crkvi pjeva jedna himna u kojoj se zagovara preokretanje svijeta, ali se u tom tekstu ne spominju klasne strukture. Za Marxa je otuđujući i radikalizam koji je kršćanski inspiriran. Marx, suprotno Feuerbachu, ne vidi ništa vrijedno u biti kršćanstva. Ono je društveni nusprodukt a ne subjekt. Ono je ideologija u lošem smislu riječi, izraz lažne svijesti u politički konzervativnoj ili apolitičkoj formi. Kršćanstvo je ovdje pred kafkijanskim sudom. Ukoliko je iskrena religija, onda je sustav nekorisnih apstrakcija koje ponekad mogu biti i štetne. Ako pak kršćanstvo stvarno govori o društvenoj i političkoj realnosti svojeg vremena, ono prestaje biti religija.

Dok su Feuerbach i Engels tvrdili da se sve one vrijednosti koje se pripisuju Bogu oduzimaju čovjeku, Marx je u toj tezi vidio posredno potvrđivanje čovjeka kroz negaciju Boga. On je stoga negirao postavku »ili Bog ili čovjek«. Turner smatra da se iz te negacije ne može izvući nikakav humanizam. Marxovo suprotstavljanje Feuerbachu proizlazi iz Marxova neprijateljstva apstraktnom, ne-povijesnom čovjeku koji za Feuerbacha postoji samo putem negacije Boga. U *Njemačkoj ideologiji* Marx želi emancipirati »stvarne pojedince« kako od Boga tako i od Feuerbachovog apstraktnog »čovjeka«. Autor drži da mnogi kršćani ne uočavaju razliku između Marxova i Feuerbachova ateizma. Oni smatraju da Marx kritizira samo ono kršćanstvo koje nije dovoljno radikalno i ljevičarsko. Prema autorovu uvjerenju Marx kritizira religiju jer je ona uvijek idolatrijska, tj. stvara krivu ideološku svijest pa bi to činila i kad bi bila aktivna i unutar autentičnog socijalističkog pokreta. Na kraju Turner postavlja neobičan zahtjev: da je potrebno uzeti u obzir Marxovu teološku i praktičnu kritiku kršćanstva kako bi se ono oslobodilo lošeg Feuerbachova utjecaja.²

¹ Pitanje revolucije kao i Marxov stav prema njoj jest jedno od najsudbonosnijih pitanja socijalizma. Ono je voditeljica između boljševičke i ostalih socijalističkih i socijaldemokratskih partija. Knjiga Karla Kaucskog i Lava Trockog *Terorizam i Komunistički rasprava o boljševičkoj revoluciji* (Filip Vlnjšić, Beograd, 1985) daje uvid u prve kontroverzice. K. Kautsky smatra da je Marx do 1848. računao na uspjeh »revolucionarnog terorizma, usprkos tome što je već tada bio stvarno kritički raspoložen prema tradicijama 1793«. (isto, str. 41). Nasuprot tome L. Trocki ironizira K. Kautskog da želi prikazati Marxa kako se »skrušeno saginje pred svetinjama demokracije, deklarira o svetosti ljudskog života«... (isto, str. 173).

U predgovoru spomenute knjige tumači se da je u Sovjetskom Savezu 1918. teror bio »ekonomski imperativ«. »Njegov nosilac bila je država, ali bez legalnih ograničenja i sa svim sredstvima koja su joj stajala na raspolaganju. Jedina anestezija u ovim bolnim socijalnim procesima bila je ideologija. A Karl Kaucski je u svojoj kritici pogadava upravo boljševičku ideologiju« (isto, str. 10—11). Spominje se da je i Rosa Luxemburg koja se »u to vreme nalazila na savim suprotnom (i suprotstavljenom) idejnom frontu u odnosu na Kaucskog« (isto, str. 10) kritizirala u proljeće 1918. boljševičku ideologiju, odnosno nastavila svoje analize iz 1904, jer »demokratski lik socijalizma predstavljalo je nešto što ni jedna od ozbiljnih misaonih i političkih struja socijalističkog pokreta nije dovela u pitanje« (isto, str. 10).

² Kako uskladiti autorove izjave? U jednoj tvrdi da Marx, suprotno Feuerbachu, ne vidi ništa vrijedno u kršćanstvu, a zatim izjavljuje da treba iskoristiti Marxovu kritiku religije da bi se ona oslobodila Feuerbachova utjecaja. Suprotno autoru dao bi prednost Feuerbachovu sustavu ideja, jer se osniva na antropologiji, tj. na čovjeku kao polazištu dok je za Marxa, Engelsa i mnoge marksiste osnovna ideja revolucija sa svim njezinim raznovrsnim i proizvoljnim tumačenjima.

OSTALI KRŠĆANSKI AUTORI

»Hvala Karlu Marxu« glasi naslov odgovora HELMUTA GOLLWITZERA, protestantskog profesora teologije na berlinskom sveučilištu. Za njega postoji srž marksističke misli koja već preko jednog stoljeća ima svoje značenje i koju se ne može mimoći a da se ponovno ne upadne u »buržusku« misao koju je Marx nadišao. Iako je Marxov ateizam, kaže, donekle i metafizički, Marx se više usredotočio na metodološki ateizam, tj. takav koji isključuje sve natprirodne faktore. To je programski, metodološki ateizam suvremene znanosti, zajednički ljudima bez obzira na njihove poglede na svijet. On tumači svijet samo činionicima unutar samoga svijeta. To je kritička teorija o buržuskom društvu s ciljem da ga promijeni, da se čovjek oslobodi te bude čovjek. Te misli prihvaćaju i mnogi vjernici pa danas postoje kršćanski, budistički i muslimanski marksisti.

Marksizam prisiljava religiju da se kritički preispita koliko u svojim tumačenjima života uspavljuje ljude da se mire s neljudskim uvjetima, koliko potiče bijeg u nebo umjesto da s neba crpe snagu i viziju za promjenu zemlje. Što više religija unapređuje humanizam, to će marksizam jače izazivati njezine članove. Marksizam potiče kod nekih vjernika tvrdoglaviji i suptilniji obrambeni mehanizam, dok druge vodi spoznaji o konvergenciji humanističkih ciljeva i koristi marksizma kao instrumentarija.

JOSÉ MÍGUEZ BONINO, dekan Protestantskog instituta u Buenos Airesu, razrađuje pitanje da li je ateizam bitan za marksizam u četiri točke:

1. Središnja postavka marksizma jest da se treba odlučiti između čovjeka i Boga, između slobode s jedne strane te ropstva i potčinjavanja religiji s druge. Stoga ostaje glavno pitanje da li je religija po sebi, u svojoj unutrašnjosti otuđujuća. Za Marxa Bog je posrednik i »surogat« za ljudska bića. Ljudi ne nalaze u sebi pravu ljudskost, stvaralaštvo, vrijednost i dostojanstvo. U religiji čovjek prima ono što je oduzeto od čovječanstva i uneseno u pojam Boga. Tako religija uvodi »posredništvo« između čovjeka i Boga, pa Marx u članku »O židovskom pitanju« kaže da je religija priznavanje čovjeka putem posrednika (durch einen Mittler). Marx traži da se ukloni sve što stoji između ljudi i njihove biti. Ulogu posrednika igra i država. I u »fetišizmu robe« očituje se ista pojava: čovjekovo djelo se osamostaljuje, postvaruje i pretvara u posrednika.

2. Bonino se slaže s McGovernom da vjernici nisu bili uvijek vjerni humanosti i da su crkvene institucije kao i sve druge (pa i marksističke) sklone konzervativizmu. On ide i dalje: religija je ambivalentna — ona može biti i protest i opijum kako je naveo Marx. Bog ostavlja čovjeku jedan dio prostora, jedan dio slobode, gdje se on sam treba iskazati, gdje kršćanin treba biti »ateist«, pouzdati se u vlastite snage i potruditi oko usavršavanja svijeta i tako nastaviti Božje djelo. Ako kršćani ne sačuvaju ovaj dio slobodnog prostora za čovječanstvo, onda ateizam postaje »bitan« za marksizam ili za koju drugu ljudsku misao i praksu gdje je ljudska sloboda središnja briga. Kršćani trebaju zadržati »ateizam« u stanovitom smislu, poticati na samostalnost i punoljetnost pa će marksistički ateizam biti nepotreban.

3. Ako se održava dijalektička napetost između proročke najave ovog prostora slobode za ljudsku praksu (Božju milost) i drugih oblika i funkcija religije, tada se i vjera i praksa preobražavaju. Tada ni molitva, ni sakramenti, ni druge simboličke funkcije religije neće biti zatvorene u sebe niti otuđujuće, nego će sve upućivati na ljudsku slobodu i kreativnost kao na Božju milost. Bog tada nije surogat čovjekove subjektivnosti i ličnosti, nije otuđujući posrednik, nego razjašnjenje odakle smo i kuda idemo, snaga čovjekove slobode, Onaj koji drži otvorenim i kozmos i povijest za čovjekovo stvaranje. Tada se ruše zidovi između sekularne i religiozne prakse, a ostvaruje se participacija i personalizacija.

4. Takav kršćanski »ateizam«, tj. potvrđivanja čovjeka i njegove slobode u stvaralačkoj praksi, pomoći će »sekularizaciji marksizma«. Pomoći će ateističkom marksizmu da se oslobodi »religioznog«, »klerikalnog« marksizma

koji je sklon da se apsolutizira, da totalizira čovjekov život i da se predstavlja kao iscrpno i konačno objašnjenje čovjeka i cijelog svijeta.

MILAN OPOČENSKÝ jest član evangeličke crkve Češke braće. Bio je tajnik Svjetske federacije kršćanskih studenata. Predaje socijalnu etiku na sveučilištu u Pragu. Njegov članak nosi naslov: »Ateizam — radikalni humanizam?« Iako je u naslovu upitnik, iz sadržaja bi se moglo zaključiti da nije bio potreban. Kao motto stavio je izreku J. L. Hromádke: »Vor einer gotlosen Welt brauchen wir keinen Angst zu haben, wohl aber vor einer gotlosen und unagläubigen Kirche.« (Ne trebamo imati straha pred bezbožnim svijetom, nego pred bezbožnom i nevjerujućom Crkvom)

Marksizmu je potrebno pristupiti i bez glorifikacije i bez demonizacije. U marksizmu s njegovim naglašavanjem zajedništva on vidi protuotrov pretjeranom individualizmu koji je često kužio kršćansku teologiju. Marksizam, uza sve svoje nedostatke, ipak — kaže — ozbiljno pokušava riješiti sržna pitanja čovjeka pojedinca i društva. — Bog traži pravdu. Stoga se nepravdna i eksploatorska struktura društva moraju mijenjati. Kršćanstvo ne smije ostati indiferentno prema nepravdi. Kratkotrajno revolucionarno nasilje sigurno je manje zlo nego produženo nasilje statusa quo. Historijski materijalizam znači da se povijest treba uzeti ozbiljno. Ne smijemo biti samo igračke i nusprodukti povijesnog procesa. Da bismo čovjeka potpuno shvatili, moramo uzeti u obzir određene »zakone« i čovjeka promatrati u povijesnim okolnostima.

Ipak autor ne prihvaća marksističke postavke da se sve rješava društvenim strukturama. Shvaćanje zla u marksističkoj koncepciji nije potpuno. Problem zla ne može se potpuno razumjeti. Ono u stanovitoj mjeri ostaje misterijem. Treba, kaže, što ozbiljnije shvatiti Marxovu kritiku religije. Valja postaviti pitanje nije li teologija neka vrsta antropologije — projekcija ljudskih snova i očekivanja. Ponekad religija produbljuje čovjekovo samoootudjenje. Vladajuće klase koristile su je kao smirujuće sredstvo.

Ateizam prema njemu nije bitan za marksizam. Može se razumjeti kao izraz humanističkog patosa. On je nastao u povijesti i može biti prevladan u njezinom daljnjem toku. To će se postići životom u kojemu se očituje sloboda, otvorenost, hrabrost i velikodušnost u požrtvornosti za čovječanstvo. Ne slaže se s instrukcijom Katoličke Crkve »Libertatis nuntius«. Ona plaši tvrdnjom da se, ako se prihvati bilo koji dio marksizma, završava s prihvaćanjem cijelog marksizma. Kao kontrast tome citira J. L. Hromádku da se ne smije razmatrati ateizam apstraktno bez veze s društvenim korijenima. — Ako se uzme u obzir da je crkvena hijerarhija često imala konzervativnu ulogu, tada ateizam sa svojom borbom za slobodu i dostojanstvo jest prateći fenomen radikalnog humanizma.

BENJAMIN B. PAGE, američki profesor filozofije, proveo je nekoliko godina (1965—67) u Pragu studirajući kršćansko-marksistički dijalog. U svom članku obrađuje ideje tamošnjih pobornika dijaloga. Polazi od misli da se marksizam već tradicionalno predstavlja kao ateizam pa mnogi marksisti i ne razmišljajući mnogo prihvaćaju ateizam poput dogme kao nužni članak vjere u njihovu »znanstvenom« pogledu na svijet. Ponekad poduzimaju kampanje da suzbiju ili barem smanje utjecaj religijskih pogleda. Kršćani odgovaraju križarskim pohodima protiv »bezbožnog komunizma«. U takvoj situaciji ima malo prostora za razumijevanje i dijalog a velikih opasnosti za sukobe.

Čehoslovačka je u vrijeme njegova boravka imala važnu ulogu u zagovaranju dijaloga. Sveučilište u Pragu je od 1964. do 1968. održavalo tjedne seminare. Uspjeh je bio međunarodni dijalog koji su zajednički organizirali Čehoslovačka akademija znanosti i Paulus-Gesellschaft u Marijanskim Laznama 1967. g. s temom »Sloboda i stvaralaštvo u humanom društvu«. Posebno su se zauzimali za dijalog J. L. Hromádka, Milan Machovec i Zbynek Fišer. Hromádka je protestantski teolog. Milan Mackovec se pripremao za katoličkog svećenika; za vrijeme okupacije ČSSR postaje marksist i komunist. Za Z. Fišera autor kaže da je u širim krugovima nepoznat, ali da je utjecao na E. Fromma, Fr. Gustava Wettera i neke danske isusovce. Za Hromádku kršćani su krivi za mnoge nesporazume. Marksizam je manje

bezboštvo a više nastojanje da se oslobodi čovjek i unaprijedi društvo i politički poredak. Komunisti bi trebali savjesnije pristupiti pitanju religije kako bi otkrili da kršćanska borba za autentičnog Boga jest i borba protiv neautentičnih, ljudskih bogova. Tada bi se uspostavila osnova za plodnu, kreativnu kontroverzu.

Hromádka nije zagovarao kršćansko-marksističku sintezu, ali je bio za suradnju. Kršćani ne mogu biti protiv marksističkih socijalnih i političkih ciljeva. Machoveca je zabrinjavao moralni kvalitet u socijalističkom društvu. Mnogi marksisti bili su uvjereni da će otuđenje i iskorištavanje prestati kada se ukine kapitalističko društvo. To se međutim nije dogodilo. Da bi marksizam dvadesetog stoljeća bio sebi vjeran mora imati hrabrosti da se otvori plodnosnom dijalogu sa zapadnoevropskom tradicijom. Dijalog nije samo put prema istini, nego se istina i sastoji u dijalogu. Machovec je izdao knjigu »Isus za ateiste« (»Jesus für Atheisten«) sa svrhom da se sa marksističkog stanovišta shvati bit Isusove poruke. Marksizam je razvio svoj ateizam kao kritiku konvencionalne vjere devetnaestog stoljeća. Ako su se ti uvjeti promijenili, i marksisti bi trebali revidirati svoja mišljenja. Moderna teologija (Rahner, Braun, Hromádka, Buber) bitno se izmijenila u svojim pojmovima; marksisti bi to trebali uzeti u obzir.

Za Fišera ateizam ne smije postati marksistički credo. Stvaralaštvo je bit marksističkog pojma o čovjeku. Ljudi ne stvaraju samo oruđa i strojeve nego i pojmove kao što je ljepota, istina i pravda. I jedno i drugo je potrebno u preobražaju svijeta. Ljudi su izvor smisla i vrijednosti u svemiru. Oni su »onto-kreatori« (»onto-creators«) kako glasi Fišerova izreka. Problem je u tom, što se sve što ljudi stvore može otuđiti od prvotne funkcije. Novac je imao prvotnu svrhu da olakša trgovinu, a s vremenom je postao svrha trgovine. Ideja Boga inspirirala je mnoga umejtnička djela, ali su se u Njegovo ime vodili i mnogi ratovi. Na neki način to se dogodilo i s dijalektičkim materijalizmom. Za Marxa je on bio analitičko oruđe, a njegovi nasljednici načinili su od tog metafiziku i ontološki postulat.

»Praksa: praktički ateizam Karla Marxa« glasi naslov odgovora RONALDA F. THIEMANNA, američkog pastora koji je imao razne dužnosti u odborima Svjetske luteranske federacije. Studirao je i u Tübingenu. Praksa, kaže, tj. osjetljiva radna aktivnost, jest čovjekovo samoostvarenje, iskazivanje ljudske prirode u objektivnom obliku. Čovjek se ne potvrđuje samo u svijesti — intelektualno, nego vidi sebe u svijetu koji sam stvara. Nasuprot Feuerbachu, koji je religiju smatrao bitnim oblikom otuđenja, za Marxa je alijenacija ekonomskog porijekla. Religija nije uzrok već simptom otuđenja. Ljudska emancipacija jest obnova ljudske prakse u neotuđenom stanju. Emancipacija jest potvrđivanje čovjekova samostvaralaštva. Religija prema Marxu ponižava i zarobljuje čovječanstvo jer uspostavlja ovisnost o Bogu. Da bi emancipacija bila potpuna, čovjek ne smije ni o komu ovisiti. Mora biti sam svoj stvaralac.

Marksističko naglašavanje prakse i kršćansko prihvaćanje Božje milosti dvije su velike ali sukobljene tradicije. To su dvije suprotne antropologije. Kršćani bi mogli pitati kako se može uskladiti naglašavanje autonomije i samoostvarenja čovjeka s isticanjem društvenog karaktera cjelokupnog ljudskog djelovanja. Društvena aktivnost jest međusobna zavisnost pa praksa mora ne samo tolerirati već i cijeniti vrijednosti ljudskog reciprociteta i međuzavisnosti. Marksisti bi sa svoje strane mogli pitati kršćane da li njihovo shvaćanje ovisnosti o Božjoj milosti — kako je to posebno razvijeno u protestantskoj nauci o opravdanju vjere — mora uzeti toliko naglašene individualističke oblike. Zar pojam »Božjeg kraljevstva« ne uključuje zajednicu. Ne bi li susret s marksističkom praksom stvorio kršćanima nove mogućnosti za punije društveno shvaćanje kršćanskog života i pobudio njihovu odgovornost za siromašne i iskorištavane.

CHARLES C. WEST je bio predsjednik Društva za kršćansku etiku i Američkog teološkog društva. Smatra da nije dosta postaviti pitanje da li je ateizam bitan za marksizam nego treba odrediti što je bit marksizma.

Marksizam je sustav društvenih ciljeva. To je u prvom redu društveno vlasništvo i slobodno učešće cijelog naroda u proizvodnji i stvaralačkom procesu samopotvrđivanja. To je vizija društva bez privatnog vlasništva, bez sebičnosti i pohlepe. Već prije Marxa postavljali su te ciljeve kršćani, utopijski socijalisti, a i druge skupine. I kršćani smatraju da sebičnost i pohlepa za vlašću kvari ljude. Ono, čega su bili svjesni Luther, Augustin i sveti Pavao, to je Marx pomogao ponovo otkriti u 19. i 20. st. i izraziti u novim terminima.

Za Lenjina i marksiste koji ga slijede humanost je ocrтана u proletarijatu kao kolektivna stvarnost. Njegovo revolucionarno samoostvarenje može se odrediti znanstvenom točnošću pomoću dijalektičko-materijalističke metode. Ateizam je bitan. Koncept čovječanstva je sam po sebi bog. Ne treba nikakva ograničenja, kontrole ili ravnoteže u opravdanju svoje borbe. I Marx je govorio o rodnom čovječanstvu. To je Feuerbachov termin. Za Feuerbacha Bog je ljudska projekcija. Cilj je rodni život, čovječanstvo u odnosu ljubavi između »Ja« i »Ti«. Prvi simbol jest odnos čovjeka i žene.

Za Marxa je bitna slobodna, svjesna, samoostvarujuća aktivnost ljudi. Ne dopušta nikakvo — ni ljudsko ni božansko — ograničenje. Za ilustraciju navodi često citirano mjesto iz Marxovih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844. godine*: »Neko biće je za sebe samostalno tek onda kada stoji na vlastitim nogama, a na vlastitim nogama stoji tek onda kad svoje postojanje zahvaljuje samom sebi. Čovjek koji živi od milosti drugoga smatra se zavisnim bićem. A ja potpuno živim od milosti drugoga ako sam mu obavezan ne samo za uzdržavanje svoga života, nego ako je, osim toga, on još stvorio moj život, ako je on izvor moga života...«³

Prometejski angažman kolektivnog humanizma, koji je Lenjin sistematizirao, u svojoj biti je marksistički. Kao što je E. Bloch upozorio, postoji duboko srodstvo između ovog prometejskog maksizma i židovsko-kršćanske tradicije. Oboje su izraz ljudske pobune protiv zarobljujućih iluzija čovjekove religije i izraz ljudske nade da će se ostvariti budućnost koja još nije definirana. Oboje smatraju da spas trebaju naći svi, i oni odbačeni i napušteni. Kršćanski Bog poziva ljude u odnos milosti. Biti čovjek znači prihvatiti granice tog odnosa kao izvora slobode u ljubavi. Autor završava svoja razmišljanja s dosta nejasnom i bombastičnom izjavom: E. Bloch je bio u pravu: krajnja logika ovog mesijanizma jest ateizam, jer Bog postaje simbol projicirane ljudske borbe.⁴

BASTIAAN WIELENGA, profesor teologije u Madurai u Indiji, izabrao je zbunjujući naslov: »Marksistički ateisti — Božji neprijatelji zbog našeg dobra«. Ortodoksnim marksistima — kaže on — ateizam je bio dugogodišnja dogma. Vatikan i Kremlj slažu se da religija i marksizam ne mogu zajedno. Kapitalisti pokušavaju koristiti religiju protiv »bezbožnog komunizma«. U isto vrijeme mnogi vjernici koriste marksističke analize i pridružuju se marksistički inspiriranim pokretima protiv kapitalizma i imperijalizma a da pri tom ne napu-

³ Nasuprot Marxu Feuerbach je realniji u shvaćanju čovjekove zavisnosti. Iako i u njega ima izjava da je zavisnost osnova religije, on smatra da čovjek ne može biti potpuno nezavisan: »Priroda je čovjekov bog« — (»Predavanja o suštini religije«, BIGZ, Beograd, 1974. str. 298) »... ne stidim se svoje zavisnosti od prirode« (isto, str. 35) i: «... on (tj. čovjek — S. E.) živi, a ipak nema u svojoj vlasti niti početak niti kraj života« (isto, str. 300).

»Stoga religioznost nije ništa drugo do vrlina u skromnosti, vrlina usmeravanja u smislu grčke vrline *Sophrosyne*, — Sofoklo kaže da umerene voli bog, — ona vrlina zahvaljujući kojoj čovek ne prekoračuje granice svoje prirode, ne uzdiže se u svojim mislima i zahtevima preko mere ljudskog bića i ljudske moći, ne prisvaja sebi ono što nije čovekovo, na osnovu koje on stoga odriče sebi gordu titulu tvorca dela koja stvara, čak naprave za vatru i tkačku veštinu ne pripisuje sebi, pošto sklonosti i osnove za ove veštine ima od prirode a ne od sebe. Budi religiozan! — to znači: pomisli šta si: čovek, smrtnik! Prvobitno ili po sebi suština religije (u njenom trajnom pozitivnom smislu) nije takozvana božanska svest već ljudska svest, svest ili osećanje da sam čovek, ali ne i uzrok čoveka, da živim, ali da nisam uzrok života, da vidim, ali da nisam uzrok gledanja. Hteti ukinuti religiju u ovom smislu bilo bi isto tako besmisleno kao i kad bi neko bez talenta, prosto samo pomoću svoje volje i vrednoće, htio da postane umetnik« (isto, str. 303).

⁴ Osim te rečenice navodim i predzadnju: »U našim borbama za oslobođenje, u našoj pobuni protiv nečovječnosti, bilo bi mnogo lakše vidjeti neposrednu povezanost između naše i Božje pravičnosti. Ali Ernst Bloch ima pravo: konačna logika ovog mesijanizma jest ateizam, jer Bog postaje simbol ljudske borbe usmerene u budućnost.«

štaju vjeru; dapače, u njoj nalaze poticaje. Njihova praksa pokazuje da ateizam nije bitan za marksizam.

Potvrđivanje čovjekove emancipacije i borba protiv alijenacije jest srž Marxova ateizma koji prethodi razvoju njegove socijalne teorije. Ali taj promejski ateizam nije toliko važan koliko je metodološki uzorak kritike kako prema religiji tako i prema kapitalizmu. Koncentrirajući se na otuđenje Marx razmatra fetišizam i u kritici religije i u kritici politike i ekonomije. To je kritika idolatrije koja se pojavljuje i u vjerskom i u svjetskom obliku. Kapital se označava kao Mamon i Moloh. Idolatrijski termini približavaju Marxa duhu Tore, proroka, Isusa i apostola. Centralna tema je idolatrija — poštovanje krivih bogova u eksploatatorskom i porobljivačkom sustavu. Traženje pravog Boga potiče na antiidolatrijsko razlikovanje i na borbu protiv lažnih bogova.

Marx je bio ateist, ali on nije postavljao ateizam kao preduvjet za revolucionarnu akciju. On se suprotstavljao propagandi ateizma u glasilu *Reinische Zeitung* kao i poslije u *Prvoj Internacionali*. Od Feuerbachove kritike otuđenja u religioznoj formi on prelazi na kritiku otuđenja u važnijem, svjetovnom obliku. Religija je dio ljudske prakse i kao takva podložna je povijesnim i društvenim utjecajima. Marksistička analiza pomaže da se otkriju utjecaji vladajućih klasa na religijsku praksu i ideje. Taj utjecaj je daleko od svetog. Kršćani se često brzo prilagode vlasti. Kršćanima je potreban marksistički ateizam da ih podsjeti da treba radikalno kritizirati kapitalizam kao mamonizam. U tom smislu može se reći da su marksistički ateisti tu »zbog našega dobra«.

»LJUBAVNA SLADUNJAVOST« I/ILI REVOLUCIONARNOST

Što se može reći o ovom šarenilu raznovrsnih mišljenja o važnosti ateizma u marksizmu? Gotovo svaki autor ima drukčiji pristup. »Kako da se orijentiramo u ovim ne samo različitim nego i oprečnim mišljenjima o ulozi i važnosti ateizma u marksizmu?« Takvo pitanje postavlja i Tomo Vereš (»Dvoznačnost Marxova ateizma«, »Crkva u svijetu«, br. 3/1985). Podsjetimo i na njegovu konstataciju da su »neki kršćani — začudno — uvijek iznova pokušavali braniti tezu da ateizam nije bitan za marksizam, da je marksizam kao društveni pokret za oslobođenje potlačenih ne samo prihvatljiv za kršćane, nego da je dapače najadekvatniji novovjekovni izraz kršćanske ljubavi prema siromasima«. Uz autorovu pesimističku prognozu »da marksizam u ovome povijesnom kontekstu ne može izvesti kopernikanski obrat svoga ateizma i da ga zacijelo neće izvesti ni u skoroj budućnosti«, ja bih primijetio da se to odnosi na zemlje gdje je partija na vlasti. Na to upućuju komunističke partije Zapadne Evrope (evrokomunizam). Za njih se može reći »Eppur si muove«. Pa čak i u nas se zapaža po koje slobodnije mišljenje, da ateizam nije bitan. To potvrđuju i izjave jugoslavenskih marksista u »*Journal of Ecumenical Studies*«, br. 3/1985, o kojima smo pisali u prošlom broju Crkve u svijetu. I na savjetovanju u Kumrovcu o temi »Komunisti i religija« neki su marksisti kritizirali anakronističke stavove o religiji u Programu SKJ. Međutim, čulo se i mišljenje da Program mora inzistirati na borbi protiv religije, jer ako bi se zastupao samo angažman za novog čovjeka i bolje uvjete života to bi bio »neutralistički nalog, koji se može izvršavati i kroz religiju, te takvu formulaciju može prihvatiti i religijski orijentirana stranka« (*Kumrovečki zapisi*, br. 2/1984, str. 46).

Uz prijedlog T. Vereša da bi i vjernici i marksisti trebali zajedno surađivati u razobličavanju zemaljskih bogova podsjetio bih na Marxovu izjavu u »Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844.«; »Samo čovjek sâm može biti ta tuđa sila nad ljudima, a ne bogovi, ne priroda.« Suradnja bi se mogla i trebala proširiti i na sva područja koja se odnose na čovjeka kao što je filozofska antropologija, humanizam i sl. Filozofska antropologija je velika dija-loška šansa. Gotovo sve teme raspravljene na međunarodnim susretima što ih je organiziralo društvo »Paulus-Gesellschaft« bile su antropološko-humanističke.

Milan Opočenský se zbudjeno pita da li je teologija antropologija. Kršćanstvo može i treba biti i teologija i antropologija. Teologija ne smeta antropologiji.

Vrijednost, dostojanstvo čovjeka i ljudska prava samo se učvršćuju spoznajom da postoji Bog koji je čovjekov prijatelj i koji traži fair odnose među ljudima. Religija je i vertikalna i horizontalna. Bog je ontološki prije svijeta i čovjeka. Ali spoznajno i moralno-etički svijet i čovjek ljudima su bliže od Boga. Ljudi dolaze do spoznaje Boga promatranjem svijeta i predajom što ju primaju od roditelja, Crkve i dugih ljudi. I ljubav prema Bogu praktički se izražava ljubavlju prema drugim ljudima. D. McLellan ima pravo kad kaže da za kršćanina ne postoji dilema da li Bog ili čovjek. Jedno se drugim dopunjuje i učvršćuje.

Prema D. Turneru postavka »ili Bog ili čovjek« ne potječe od Marxa nego od Feuerbacha i Engelsa. Bez obzira koliko D. Turner ima pravo, ta se parola u marksizmu mnogo upotrebljava pa ju treba razmotriti. Feuerbach sam sebi protuslovi. On se pita da li je kršćanima Bog »nešto drugo do uzor onog što oni sami jednom žele da postanu, uzor i odraz njihovog sopstvenog bića koje se razvija u budućnosti« (»Predavanja o suštini religije«, BIGZ, Beograd, 1974, str. 254) zatim sam odgovara: »Bog je bitno ideal, uzor čovekov. Ali čovekov uzor nije tu *sebe radi*, već *čoveka radi*. Njegov je značaj, njegov smisao, njegov cilj jedino je u tome da čovek postane ono što uzor predstavlja. Uzor je samo buduće biće čoveka, ali personifikovano, zamišljeno kao neko vlastito biće. Stoga je Bog bitno komunističko, ne aristokratsko biće. On deli sa čovekom sve što ima i što jeste, sva njegova svojstva postaju čovekova svojstva. I to s punim pravom. Ta svojstva i potiču od čoveka, ona su iz čoveka izvučena i na kraju se opet vraćaju čoveku. 'Bog je blažen', kaže, na primer, Luter, 'ali on neće da bude blažen samo za sebe'.« (Isto, str. 261. — Isticanja u originalu).

Međutim postoje i suprotne izjave: »Teizam, vera u Boga je, naprotiv, negatorska. Teizam poriče prirodu, svet, čovečanstvo: *pred Bogom svet i čovek nisu ništa*... Čovek koji veruje u Boga oduzima čoveku i prirodi sve, samo da bi time ukrasio i uzdigao svog Boga« (isto, str. 273).

Kršćanstvo nije negatorsko. Naprotiv, ono potiče čovjeka na afirmaciju i ovozemaljskog života: »Sasvim je kriva optužba, koja se znala često čuti, da vjera u vječni život odvrća čovjeka od zauzetosti za pravdu u ovom životu. Naprotiv, baš vjera u vječni život obavezuje čovjeka da bude graditelj boljšeg svijeta na ovoj zemlji, da bude hrabar za dobro, da bude branitelj istine, da bude zauzet za slabe i potlačene, da bude slobodan slobodom sina Božjega i vjeran svojoj savjesti pred svim moćima ovoga svijeta. II. vatikanski sabor odlučno tvrdi: 'Crkva čvrsto drži da se priznavanje Boga nipošto ne protivi čovjekovu dostojanstvu, jer to dostojanstvo ima svoj temelj i svoje potpuno savršenstvo u samom Bogu. Čovjek je od svog Stvoritelja postavljen u društvo razuman i slobodan, ali još više: kao sina ga poziva u samo božansko zajedništvo da bude dionikom sreće kojom je On sam sretan. Crkva osim toga uči da eshatološka nada ne umanjuje važnost zemaljskih zadataka, već da naprotiv ispunjenje zemaljskih zadataka dobiva odatle nove pobude' (GS 21)« (kard. Franjo Kuharić, *Korizmeno-uskrsna poslanica 1986*, prema *Liturgijsko-pastoralnom listiću*, br. 16 od 13. 4. 1986).

Kršćanstvo prihvaća sve što je autentično i iskreno ljudsko. To se vidi i kod Feuerbacha. On ima pravo kad u ljubavi vidi bit religije. Engels ironizira Feuerbachovo zagovarane ljubavi, jer se time, navodno, umanjuje znanstvena spoznaja i otupljuje revolucionarnost. U svom djelu *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije* Engels prigovara Feuerbachu za »pretjerano obogotvorenje ljubavi« i da je »namjesto naučnog spoznavanja putem ekonomskog preobražaja proizvodnje« pod njegovim utjecajem »istinski socijalizam« »zabasao u odvratno beletristiku i ljubavnu sladunjavost«. ⁵ Engels zaključuje: »On nipošto neće ukinuti religiju, on je hoće usavršiti. Filozofija sama treba da se pretopi u religiju... 'Samo onaj historijski pokret prodire do dna, koji dopire do ljudskog srca. Srce nije jedan od oblika religije, pa da bi trebalo da ona bude i u srcu; ono je suština religije'.« (Navedeno prema Starckeu str. 168).⁶

⁵ *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb, 1979, str. 1342.

⁶ Isto, str. 1349.

»Ali ljubav! — Da, ljubav je svuda i svagda bog-čarobnik koji kod Feuerbacha treba da pomogne da se svladaju sve teškoće praktičnog života — i to u društvu podijeljenom na klase s dijametralno suprotnim interesima. Time je iz filozofije iščezao i posljednji ostatak njenog revolucionarnog karaktera i preostaje samo stara pjesma: ljubite jedan drugog, padajte jedni drugima u naručje, bez razlike spola i staleža — opći zanos izmirenja!«⁷

»Etika ljubavi« nije nestala sa L. Feuerbachom. Nju je zagovarao i Erich Fromm. I on je stoga dobio epitet »sladunjav«. I »feministički socijalizam« Herberta Marcusea jest s njom u srodstvu. Umjesto militarizacije, tlačenja i agresije zagovara osjećajnost, nježnost i nenasilje.

Nasuprot marksistima Frommu i Marcuseu profesor etike i teologije M. Opočenský ne zagovara etiku ljubavi i nenasilje nego izjavljuje bez ikakvih ustezanja da je kratkotrajno nasilje manje zlo od produženog statusa quo.⁸ M. Opočenský objavio je knjige »Kršćani i revolucije« (»Christians and Revolutions«, Ženeva, 1977), i »Otpor i revolucija« [»Widerstand und Revolution«, München, 1982]. Vjerovatno je u njima pitanje revolucije i revolucionarnog nasilja bolje razradio i obrazložio. Ovako, jednom rečenicom odobravati revolucionarno nasilje i s tim pokušavati zagovarati marksizam ne čini uslugu ni marksizmu ni ljudskom progresu. Ima, možda, prilika kad nema drugog izlaza osim revolucije i nasilja. Ali to mora biti stvarno krajnji slučaj. Na žalost, nasilje se često prebrzo koristi. Od krajnjeg sredstva postaje trajan cilj. A čovjeka se, zbog kojeg se — barem tako se tvrdi — prilazi revoluciji, pri tom zaboravlja. Zato umjesto pitanja da li je ateizam bitan za marksizam bilo bi umjesnije pitanje koliko je problem čovjeka bitan za marksizam. Na tom pitanju se i marksizam razdvaja.

Talijanski marksist Cesare Luporini piše: »Za neke marksiste antropološko-filozofijska osnova ostaje, ili je barem treba obnoviti (od mladoga Marxa, iz 1844). Marksizam bi, u krajnjoj liniji, po njihovu mišljenju, bio 'filozofija čovjeka', u tome smislu da je ona osnova koja je prisutna u cijeloj teoriji. Po njihovu mišljenju to je ono što joj pruža njezin konačni smisao. Odreći se toga značilo bi izgubiti (filozofijske) osnove marksizma...«

Za druge, pak, marksiste Marxova teorijska revolucija, nasuprot tome, jest u tome što je on, historijskim materijalizmom, dokinuo tu (antropološku) *philosophische Grundlage*. Ja pripadam toj drugoj skupini.« (C. Luporini »Dijalektika i materijalizam«, *Komunist*, Beograd, 1981, str. 411. — Istitanja u originalu).

Za luporinija je, dakle, historijski materijalizam srž i bit marksizma. Iz njega se lako izvodi ateizam. Na sreću, kako kaže i sam Luporini, za neke marksiste je bitna »filozofija čovjeka«. Takvih ima i u nas. To se vidi iz tog što se usuđuju kritizirati stavove o religiji u »Programu SKJ«. To je ohrabrujuće barem teoretski. Kad će se to osjetiti u praksi — u svakodnevnom i političkom životu — to je drugo pitanje. Za naše prilike, čini se, T. Vereš sa svojim pesimizmom, da »marksizam u ovom povijesnom kontekstu ne može izvesti kopernikanski obrat svog ateizma«, ima pravo.

Bez obzira na slab izgled »kopernikanskog obrata« kršćani se trebaju iskreno zauzimati za svestranu dobrobit čovjeka. »Jer tko ne ljubi svog brata koga vidi, Boga kog ne vidi ne može ljubiti« (1 Iv 4, 20). Na to potiče i činjenica da i neke marksiste zahvaća slična »ljubavna sladunjavost«.

Zalaganje za čovjeka traži često hrabrost i požrtvovnost. To je prava revolucionarnost. Ta revolucionarnost ne zagovara nasilje nego se bori protiv njega, ne izvire iz mržnje nego iz ljubavi. Takvu »etiku ljubavi« zastupali su i neki marksisti. Marx inspiriran Feuerbachovim antropologizmom postavio je za cilj emancipaciju čovjeka. Revolucionarnost je trebala biti sredstvo. Međutim, mnogi revolucionari zaboravili su čovjeka, a nasilje predstavljali kao najautentičniji vid revolucionarnosti.

⁷ Isto, str. 1354.

⁸ Navodim rečenice prije i poslije te izjave, kako bi se vidjelo da to opravdanje »revolucionarnog nasilja« nije popraćeno nikakvim ograničenjem: »Kršćani ne može ostati indiferentan prema nepravdi i iskorištavanju u našem svijetu. Kratkotrajno revolucionarno nasilje jest sigurno manje zlo nego produženo nasilje statusa quo.« — »U marksizmu se predviđa jedinstvo studija i akcije, teorije i prakse.«

Pravo pitanje nije koliko je ateizam bitan za marksizam nego koliko se pažnje obraća čovjeku. Ta problematika mogla bi i trebala povezati i kršćane i ateiste. Ali ako bi se samo pričalo o čovjeku a ništa ne poduzimalo i ostvarivalo, onda bi to bila prazna »ljubavna sladunjavost«.

ZBOGOM, BULJANKO, BAKO MOJA

Tvrtko Petar Tomičić*

Mila bako, umrla si kad je cvala krajina
otišla si tiho, mirna kao tvoja sudbina.

Osluhnula si da l' te Ružova zove iz pojate
gledajući djecu oko tebe, te tužne svate.

Upitala si se možda gdje li su Rajska vrata
i koliko te anđela čeka na cesti od zlata.

Tko će ti pod suncem novim rasplesti kose duge,
kakva će jutra doći nakon duge životne tuge?

Koliko si puta molila Svetoga Antu za me,
a da ništa nisi rekla nikada nikome.

»Pustinjače!« — govorila bi mi u crnom s praga,
grlila bi me zatim kao dio svoga blaga.

Koliko si samo šutjeti znala osmatrajući,
koliko si samo bolova preboljela ne govoreći.

Buljanko, nikada neću zaboraviti tvoju uspomenu
u šutnji sjećat će te se svi po mom imenu.

Ja sam dio tebe, grozd loze tvoje
tvojom krvlju čistom prožeto je i tijelo moje.

Bruxelles, travanj 1986.

* Mladi pjesnik Tvrtko Tomičić rođen je 24. kolovoza 1961. u Zagrebu. Sin je hrvatskog književnika Zlatka Tomičića (rođ. 1930).

Tvrtko Tomičić se ne javlja prvi put u *Crkvi u svijetu*. U broju 3 god. 1983. objavio je ciklus duhovnih pjesama *Na putanji u vječnost* (pjesme: *Eli, Eli! Lema sabakthani, Na putu ukazanom, Pismo roditeljima, Raj*), str. 282—284.

Pjesma *Zbogom Buljanko, bako moja* odnosi se na majčinu baku, Tvrtkovu prabaku Anticu Bitangu rođenu Buljan. Antica ili Ana zvana Buljanuša ili Buljanka, rođena je u brdskom zaseoku sela Runovića Umljanima god. 1897. Umrla je 10. lipnja 1984. Bila je poznata po cijeloj Imotskoj krajini po svojoj razboritosti, pravednosti i pobožnosti.

Tvrtko Tomičić objavio je u nakladi *Radničkog sveučilišta »Đuro Salaj«* u Splitu 1985. zbirku pjesama *Raj zaboravljeni* u kojoj se nalazi kao jedan ciklus i onaj ciklus pjesama što ga je objavio u *Crkvi u svijetu* god. 1983.